УДК 811.161.2’367.626

Т. П. Матвійчук

ЗАЙМЕННИКОВЕ ПИТАННЯ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЕКСТОВОЇ КАТЕГОРІЇ ЗВ’ЯЗНОСТІ

У статті розглянуто один із засобів реалізації текстової категорії зв’язності – займенникове питання. Докладно проаналізовано питальні речення, що виступають репрезентантами катафори, а також описано варіанти розгортання тексту після питального займенника.

Ключові слова: займенник, текст, текстова категорія, зв’язність, питальні речення.

Актуальність вивчення зв’язності тексту зумовлена тим, що одним із пріоритетних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень є комплексний аналіз тексту на всіх рівнях його структурно-семантичної організації та функціонування. Текстова категорія зв’язності є однією з найосновніших: на послідовному лінійному розгортанні та зв’язності базується семантична організація тексту. Займенники виступають важливим сегментним засобом організації текстової зв’язності, вони забезпечують єдність текстового континууму, яка є однією з головних передумов адекватного сприйняття його адресатом, що гарантує ефективність текстової комунікації. Різновидами займенникової реалізації текстової категорії зв’язності є анафора, повтор, дейксис та питальні речення. Мета цієї статті – спробувати обґрунтувати той факт, що питальні речення входять до числа реалізаторів текстової категорії зв’язності.

Синтетичним засобом займенникової реалізації текстової категорії зв’язності виступають питальні речення з питальними займенниками у своєму складі (займенникові питання). Загалом, як питальні кваліфікуються речення, метою яких є “спонукати співрозмовника висловити думку, яка цікавить мовця, тобто мета їх пізнавальна” [2, 74]. Лінгвістичне поняття “питання” О. Ахманова визначає як “висловлювання, яке має на меті спонукати слухача повідомити дещо невідоме мовцеві або репрезентоване мовцем як таке, що вимагає з’ясування” [1, 84].

Серед граматичних засобів оформлення питальності таких речень перебувають питальні займенники. Питальним займенником або прислівником на противагу загальному питальному реченню, запитання якого стосується всього змісту речення, починається конкретне питальне речення, зміст якого “мовцеві відомий, але він хоче дізнатися, кого або чого стосується відоме, про його місце, час, причину, мету” [3,16]. Речення, що у своєму складі містять питальні слова (займенники і прислівники), на думку З. Куньч, “у загальному змісті виражають модальне значення прямої з’ясовувальної питальності” [4, 130].

Питальні займенники у питальних реченнях “виражають запитання про предмети, якості, належність, кількість”, вони “не позначають якихось осіб, предметів, явищ, ознак, а тільки вказують, що вони повинні бути названі і спонукають співбесідника назвати їх” [6, 271]. На думку М. Пфютце, “питальне слово, що стоїть окремо чи в питальному реченні, відкриває “порожнє місце” (“Leerstelle”) в комунікації, яке обов’язково має бути заповнене. Тому питання щодо невідомого елемента повідомлення примушує передбачати хід розмови: питальний елемент з погляду функції зв’язку в реченні і в контексті діє як вказівний займенник з прямоспрямованою функцією” [7, 228]. На цій характерній вказівній властивості питальних займенників ґрунтуються їхні можливості бути в числі реалізаторів текстової категорії зв’язності: *“Є це, зрозуміло, і в книжці Левка Григоровича – бо і йому воно, це нинішнє наше життя, болить, – однак стратегічна канва, стиль книжки робить її надто прозорою і, головне, за усіх негараздів, напрочуд оптимістичною, свіжою. Завдяки* ***чому****? По-перше, нібито дивно, однак сторінка за сторінкою стовідсотково стає зрозумілим…”* (Лук’яненко). Наступна значна частина тексту, з якого взята наведена ілюстрація, підпорядкована меті дати відповідь на поставлене питання.

Обсягова відповідь на займенниково-питальне речення інколи має зовнішньоструктурне розчленування: *“****Що*** *нація зробила за дванадцять років свободи?*

Перше і найголовніше досягнення: нація як система поповнила себе…

*Друге досягнення****:*** *уперше за більш як 300 років Україна почала вирощувати свою національну інтелігенцію…”* (Лук’яненко).

Відповідно до типу організації антецедентно-корелятної структури аналізовані питальні речення виступають репрезентантами катафори: *“****Хто*** *ж кого? Хитрішим і спритнішим виявився* ***Атті́ла****”* (Малик); *“Оце вас* ***такого*** *в школі вчили?* ***Як чоловіків чужих відбивати****?”* (Гончар); *“****Що*** *там, думаю?* ***Який*** *той протилежний берег зблизька?* ***Звідси він нагадав мені смужку дніпровського берега, де щоліта заводські дитячі табори дзвенять****…”* (Гончар).

Після запитання, поставленого питальним реченням з відповідним займенником у своєму складі, за логікою розгортання зв'язного мовлення повинна йти відповідь. Вона може являти собою:

а) одне слово:

*"– **Що** ви робите? – коротко задихаючись, з паузами між словами спитав Іван Семенович.*

*– **Переодягаюсь**, – проспівала вона, кінчивши лускотом кнопок"* (Плужник); *"**Що** ім'я? **Умовність**"* (Мовчан);

б) речення: *"Виникає закономірне питання: **яким** є зміст кримінологічної політики нашої держави у сфері боротьби з організованою злочинністю … ? **Вирішальним фактором, на наш погляд, у визначенні основних напрямів боротьби зі злочинністю в цілому й організованою злочинністю зокрема є усвідомлення соціальної ролі кримінальних процесів і їх адекватна політична і правова оцінка**"* (Боротьба);

в) комплексний текстовий фрагмент:

*"– **Що** робитимемо, друзі? – спитав Кий.*

Ніхто йому не відповів. Вражені страшним лихом, що котилося по степу, хлопці мовчали.

Врешті Хорив сказав:

*– **Треба повертатися додому… Ми мусимо попередити рід!**"* (Малик).

Відповідь на займенникове питання може даватися описово: *"Відомо, що в XIX столітті шістдесятники були нігілістами. **Ким** же були шістдесятники XX віку, що вийшли також від заперечення старих цінностей? На перший погляд, щось було схоже: і спроби розкріпачення, і батьки та діти, і прагнення сатири…"* (Сверстюк). Пор.: *"На перший погляд, **теж нігілістами**: і спроби розкріпачення, і батьки та діти, і прагнення сатири… "*.

Відповідь на займенникове питання теж може мати у своїй структурі займенники. Тоді вона:

а) дається реченням із заперечним займенником у своєму складі (якщо необхідно зробити заперечення): *"– Та й **кому** потрібна вся ця брехня, ця ваша безглузда гра в черницю? Адже **ніхто** цьому не повірить: Кармен – Пенелопа!"* (Плужник);

б) розпочинається вказівним займенником, до якого за допомогою омонімічного питальному відносного займенника приєднується підрядне речення:

*"– Ах, знову загадковий іспит! І в **чому** ж значення?*

*– **В тому, чого ви ніколи не зрозумієте: найвищий зміст!**"* (Барка);

*"– Слухай, Семене, – кажу йому, коли після зміни вийшли з заводу, – **чого** ти через Гімалаї летів сюди?*

*– **Того, чого й ти: рупій заробити**"* (Гончар). Порядок предикативних частин такого речення-відповіді може змінюватися, і вказівний займенник може відповідно мінятися місцями з відносним:

"– … А плем'я полянське визнає тебе верховним повелителем…

*– **Хто** ж буде його князем? – хитро примружився каган.*

*– **Кого** ти захочеш, **той** і стане князем, – скромно відповів Чорний Вепр"* (Малик).

Речення-відповіді з антецедентними структурами у своєму складі можуть являти собою паралельні утворення, оформлені теж як питальні речення: *"Про свою нову рабиню Ібрагім забув. Принаймні хотів, щоб так думали. **Хто**? Його **євнухи**, яких вимушений був тримати для догляду над гаремом? Чи сама **рабиня**, занадто зухвала й неприборкана, як на її становище?"* (Загребельний).

Займенникові питання можуть являти собою розгорнуту у ланцюг комбінацію близьких за значенням одиниць, відповідь на які оформляється одним реченням: *"Кий губився у здогадах. **Що** там? **Чому** така тривога? **Для чого** збирається військо? Може, **Чорний Вепр задумав похід на Кам'яний Острів, щоб помститися русам за образу**?"* (Малик). Таке оформлення катафоричної структури виступає певним стилістичним засобом передачі особливостей внутрішнього стану, хаосу почуттів літературного персонажа, картину якого довершує характер оформлення відповіді на питальну комбінацію, що теж виступає питальним реченням з використанням елемента модальності "*може*".

Разом з катафорою група питальних речень, у складі яких вжито питальні займенники, може поєднувати і повтор однотипних займенникових компонентів, що формують паралелізм її структури: *"**Хто** штовхає людство вперед? Технічний **прогрес**? **Хто** його спричиняє: народні **маси**? **Ідеї**? **Хто** їх творить: **еліта**?"* (Лук'яненко).

Катафоричні питальні речення можуть супроводжуватися займенниковим повтором, коли займенники з попереднього контексту виступають і в наступному: *“Ви писали мені листа про любов, і єсть це нахабство. Подивіться* ***хто****{1}* ***я*** *така, і* ***що****{2}* ***ви****?* ***Я*** ***в гімназії науки з медаллю вчила і по-французьки балачки знаю. Знову ж і багатство у мого батька****…* *{1}* ***А ви – кухар і зовсім ніщо*** *{2}”* (Плужник).

“Відомо, що в XIX столітті шістдесятники були нігілістами. ***Ким*** *же були шістдесятники XX віку,* ***що*** *вийшли також від заперечення старих цінностей? На перший погляд,* ***що****сь було схоже: і спроби розкріпачення, і батьки та діти, і прагнення сатири… Але* ***я*** *б сказав, що в XX віці переймали тільки арсенали зброї від* ***своїх*** *попередників,* ***що*** *в революцію узаконили негативний принцип* ***дещо*** *інакше, ніж у* ***нас****, бо і наступ був іншим.* ***Нас*** *хотіли перетворити на матеріал для* ***своїх*** *прожектів, а Росія все ж таки була національною базою імперії…”* (Сверстюк).

Питальні займенники, повторюючись через певні проміжки тексту у питальних реченнях, створюють ніби магістральну єднальну вісь, на яку, розгортаючись, “нанизується” текст:

“– Не треба! – кинув він владно, широко відкидаючи драпрі.

– ***Що*** *не треба? – підвелася йому назустріч жінка, тьмяно голими плечима й колінами вилискуючи. –* ***Що****? – вп’ялась вона в нього затьмареними очима.*

Він зміряв її сухим поглядом, наближаючись мовчки.

– ***Що****? – мов зів’яла вона під його поглядом і, якось знизу на нього дивлячись, гострим по-змііному язиком лизнула пошерхлі губи.*

– ***Що****? – прошепотіла вона, опускаючись на канапу…”* (Плужник).

Питальне займенникове речення може еліпсуватись до одного слова і являти собою лише сам питальний займенник:

“– … Але ж є ще одна причина, яка має утримати тебе від необачного кроку.

– ***Яка****?*

– ***Аттіла вже старий****…”* (Малик); *“Поблагословив єпископ слухняного парафіянина і, побажавши перебувати в милостях небесних, відійшов до вівтаря, видимо вкрай склопотаний незвичною прикрістю.* ***Якою****? – без розпиту, слід ждати:* ***при зустрічі владика сам повідомить****”* (Барка).

Якщо при питальному займеннику вживається означальна частка, відповідь на питання такого речення передбачає вибір з кількох можливих: тобто напрямок розгортання тексту (вектор його зв’язності) позначений варіативністю:

“– … Ще ви біографію розповідали свою…

– Біографію? – майнув Сичов поглядом уздовж вулиці. – ***Котру саме****?*

І посміхнувся поважно:

– У кожного їх дві щонайменше. ***Одна*** *– для всіх,* ***друга*** *– для самого себе”* (Плужник).

Питальні речення з питальним займенником у своєму складі можуть являти собою заголовки газетних текстів. Такі заголовки “є своєрідними імпульсами для звернення до інших компонентів тексту, які допомагають установити інформацію, потрібну для відповіді на поставлене в заголовках питання” [5, 12-13], що приводить до проведення лінії смислового зв’язку між заголовком і власне текстом статті: *“****Кому*** *в українському селі жити добре?”* (Народна). *“****Хто*** *зрадив гетьмана Мазепу?”* (Тиждень). У розгортанні такого типу катафоричних структур (“запитання (з питальним займенником у складі) – відповідь”) відбувається реалізація текстової категорії зв’язності – поєднання речень у текст.

Питальні речення, що мають у своєму складі питальні займенники, із катафоричних структур можуть перетворюватися на анафоричні, ідентифікаційно-анафоричні: *“Найперші кроки, як ми бачимо на прикладі української літератури, обов’язково зумовлені* ***фольклорними традиціями****. Перші кроки – кроки ідентичності, злиття.* ***Які*** *ж інші творчі витоки можуть бути в молодих літератур?”* (Мовчан). Причому все питальне речення може виступати антецедентом для займенника-корелята, що виступає в наступному реченні-відповіді:

“– … ***Хто ж переможе****?*

– Боги не кажуть ***про це****…”* (Малик).

Питальне речення з питальним займенником може входити в анафорично-катафоричні структури, розташовуючись посередині; займаючи постпозицію (анафора) щодо попереднього антецедента і препозицію (катафора) – щодо наступного – “медіаторську” позицію:

“– Не розкусить!.. Я придумав ***таке, чого він ні разу не зустрічав у житті!***

– *Що ж* ***це****? – старійшини запитально глянули на молодого воєводу.*

– ***Подивіться – яке тут місце! В тилу у нас – болото. Отже, обійти гунни не зможуть – потонуть у ньому… З двох боків – густий ліс. Гуннській кінноті по ньому теж не пробитися… Залишається у них для атаки один шлях – галявина… Тож хай нападають по ній! А ми тут і приготуємо пастку: на їхній клин поставимо міцний полянський тин! Об нього і розіб'ється Ернакова кіннота!*** *"* (Малик);

"Єлька, зупинившись осторонь, спідлоба спостерігала, як вони вдвох – бригадир та його брат горілчаний, клишоногий кладовщик, – ***тягнуть комбікорм із собору****, зіткнулись лантухами в дверях і, обидва, маленькі, миршаві, вовтузяться з тими лантухами перед собором, мов жуки, мов шашелі, перед величчю його! Жити* ***для цього****? Жити* ***для комбікорму****?.."* (Гончар).

Питальні речення з питальним займенником у своєму складі можуть дублюватися риторичними компонентами, що розгортають лінію тематичного зв'язку до відповіді на поставлене питання: *"Хоч і без надії на визволення, а треба жити. А на* ***що*** *надіятися? На випадок? На чудо? На Бога? На диявола? Сподівалася тільки* ***на себе, на свій легкий норов, на добру душу****..."* (Загребельний).

Питальні речення із питальними займенниками характерні більше для текстів публіцистичного, художнього і розмовно-побутового стилів.

Виражаючи питання про осіб, предмети, якості тощо, прономінативи не позначають їх, а вказують на те, що вони будуть названі далі, спонукаючи адресата тексту назвати їх. Водночас, відкриваючи "порожнє місце" в комунікації, яке неодмінно мусить бути заповненим, питання за допомогою відповідного займенника веде текст уперед, прогнозує хід його розгортання, вказує напрямок. Отже, ця властивість питальних займенників вводить їх до числа реалізаторів текстової категорії зв'язності. Дослідження інших засобів реалізації категорії зв'язності, зокрема повтору та дейксису, є перспективою для подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М., Советская энциклопедия, 1969. − 607 с.
2. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Агар, 2000. – 416 с.
3. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посібник / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с. – Бібліогр.: с. 310.
4. Куньч З. Риторичний словник / З. Куньч. – К. : Рідна мова, 1997. – 341с.
5. Лазаренко С. В. Засоби та форми репрезентації зв'язності в газетному тексті : автореф... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України. Інститут української мови. – К., 2007. – 21 с.
6. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962.
7. Пфютце М. Грамматика и лингвистика текста / М. Пфютце // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1978. – Вып. 8. – С. 218-239.

В статье рассматривается один из способов реализации текстовой категории связности – местоименный вопрос. Подробно проанализированы вопросительные предложения, выступающие репрезентантами катафоры, а также описаны варианты развертывания текста после вопросительного местоимения.

Ключевые слова: местоимение, текст, текстовая категория, связность, вопросительные предложения.

In the article one of the means of textual coherence categories – pronoun issue. Detailed analysis of interrogative sentences that act is represented katafory and describes deployment options text after interrogative pronouns.

Keywords: pronoun, text, text category, connectivity, interrogative sentences.